

Illyés Gyula: Csak igazat

Az Illyés életműsorozat öt drámakötetében huszonegy darab jelent meg, ezt egészítette ki a Rivalda már a szerző halála után — a pécsi bemutatót követően — a *Kiegyezés* című drámával. A terjedelmes drámai életmű szervezően kapcsolódik Illyés egyéb műneveihez, s fontos helye van nemcsak a szigorú gondolati terv szerint alkotó író művészetében, csúcsaival — *Kegyenc*, *Tiszták* — a magyar dráma művészet élvonalában jelölhetjük meg irodalomtörténeti helyét. Ha történetileg vizsgáljuk Illyés hatalmas életművének a drámaírói fejezetét, akkor közel negyven év alkotómunkájának — *A tű foka* 1944-ben jelent meg, a *Kiegyezés* 1983-ban — belső állandóságára és változására egyszerre kell figyelniünk. Illyés drámáiban is szenvedélyesen nézett szembe a nemzet történelmi és jelenkori sorskérdéseivel. Ez a közösségi elkötelezettség egyik jellegadó vonása dráma művészetének. Eközben azonban a magyar történelmi dráma hagyományát teljesítette ki, majd a magyar drámairodalom hiányzó, helyesebben elsüllyedt műfajait próbálta új életre keltetni vásári komédiáival; a magyar farce megteremtésén fáradozott jelentős eredménnyel. A történelmet festő és elemző drámák helyét már a hatvanas években a realista alapozású történelem- és erkölcsfilozófiai drámák példázatértékű sora vette át. A hatvanas években Illyés dráma művészetében egymást kiegészítve, szinte egymással feleselve jelennek meg a tragédiák és a vígjátékok. Majd egyre erőteljesebben kapcsolódik össze ez a két műfaj, s a hetvenes évek Illyésének kesernyés bölcs szemlélete már úgy ötvözi ezeket, hogy olykor bajos a hagyományos műfaji címkéket a darabokra ragasztani: a vígjátéki mozzanatok tragikus motívumai komorlanak föl, máskor a tragédiákat a tehetetlenség, a történelemből és az emberi természetből eredő képtelenség színezi komikus elemekkel. Esetleg a drámai konfliktus kiegyezésben, helyesebben: a két kényszerített út kikerülésével oldódik föl. A darabok atmoszféráját az iróniának és a tragikumnak különleges szintézise határozza meg. A kérdésselvetések pedig az általánosabb elveket érintik, jöhetnek Illyés kísérletező szenvedélye az utolsó pillanatig ellenállt a könnyű besorolásoknak. A *Csak igazat* kötet három darabja is az azonosság és különbözőség dialektikájával kapcsolódik az életműbe. Ezek a különböző színvonalú darabok nem érik el az életmű említett csúcsait, de a gondolatrendszer szerves részei.

A *Csak igazat* különlegessége műfajilag az, hogy ez Illyés egyetlen monodrámája, vagy pontosabban: két, egymástól időben nagy távolságban játszódó monodrámának az összekapcsolása ez a darab. Első részének ötletét és több motívumát Nagy Lajos *Egyiptomi írődeák* című novellájából kölcsönözte.

Nagy Lajos szatirikus novellája többezer éves emlékezetet sűrít. Hőse minden korban pusztulásra volt ítélve, de összes halála közül akkor várta a legszörnyűbb, amikor értelmes volt, egyiptomi íródeák korában. Büszkén mondja el azonban, hogy miképpen játszotta ki inkvizitorait: óriási önfegyelméssel, önidomítással eltitkolta értelmességét, bambának mutatta magát, összeviszsa beszélt, ezért őt felmentették, míg a többi vádlottat kivégezték. Ez a módszer annyira bevált, hogy azóta már semmiféle kérdésre nem válaszol, a véleményét mindig eltitkolja. Íme, milyen okos ő. Nagy Lajos hőse úgy adja elő ezt a történetet, hogy diadalként értelmezi azt, aminek az értelme pedig az élet gondolati, erkölcsi értékeinek a feladása a pusztá létezésért. Illyést ez a novella ragadta meg, de nemcsak a tudás veszedelmeiről akart szólni drámájában. „Behatolni nemcsak a Kínzott, hanem a Kínzó — az örök inkvizítor — lelkébe: ez a félelmes cél kísértett. Hogy miként válhat ember is szörnyeteggé, oly önhittség útján, amely már embertelen. Megérteni azt, ami megérthetetlen, mert megbocsáthatatlan. És azt, hogy az áldozat akkor is világgá kiálthatja az igazságot, ha »elárulja«. Ha szegyenérzetünknel fogva ráz meg bennünket” — írja az előszóban. A darabban nincs egyensúlyban a kínzott és kínzó bemutatása, hiszen a kínzott monológja természetszerűleg csak a saját gondolkodásmódjának a mély elemzését hordozhatja az ítélet-hirdetés előtti feszült órában, a kínzóét inkább megsejteni engedi. A dráma első részében a megtagadott igazság világgá kiáltását a kínzott erkölcsi önmegsemmisítésének a folyamatában mutatja be Illyés Gyula. Az írnok azt kutatja, hogy vajon hol rontotta el álcázó, önmagát eltitkoló szerepét, hogyan sejtették meg róla, hogy értelmes, hiszen amikor a főpap gyengének mutatkozva, szövetségest keresve látogatta meg őt a börtönben, akkor is bolondnak tetette magát előtte. Ironikus és tragikus mozzanat ez: az írnok aggodással elemzi azt a szerepet, melyet gyűlöl, de önvédelemül visel. Közben gyűlölete a megalázkodás ellen az öngyilkosság gondolatáig vezet, mintegy megmagyarázza önmagának, hogy az élet utolsó perceiért való alázkodása összeegyeztethetetlen a tudással, emberi méltósággal. Ennél sokkal több a méltósággal vállalt öngyilkosság. Csakhogy ehhez az írnok gyáva. Viszont mélyen elítéli gyávaságát, gyűlöli magában a nyűszító ebet, fogvacogó szolgát. Mégis végtelenül boldog, amikor kiderül, hogy — egyedül őt — felmentették, s boldogan komponálja hálálkodó szövegét. Lázás monológja gazdag világot mutatott be érzelmi és gondolati vonatkozásban. Ennek a világnak morális megítélését is világosan fogalmazta meg, ezzel kimondta az igazságot. Megtagadásával is, hiszen azt választotta, amit mélységesen elítél. Az írnok azzal váltja ki a néző-olvasó indulatát, fölényérzését, hogy annak örül önfeledten, amit megvetett. A keserű illyési bölcsesség itt éppen az, hogy tudja és látja az emberi gyengeséget, a hősiség hiányát. Az írnok letagadta tudását. A darab második részének története ennek a problémakörnek a fordítottját mutatja be szintén monológ formában. A második világháború utáni népbírósi igazolóbizottság képtelen vádakkal illet egy író, aki körül a hamis vádak hatására megváltozik addigi közege. Bár könnyűszerrel tudja cáfolni tényekkel a vádak, mégis beszennyeződik, s felmentésekor már bűnősként ítéli el önmagát. Úgy kikészült a vádaskodás folyamatában, hogy a közhangulat megnyugtató végett, a közösség érdekében vállalja bűnösségét. A darabban kitűnő annak az ábrázolása, hogy az ártatlanul vádolt ember a tisztázás közben is szennyeződik a közhangulatban, de nem ennyire meggyőző az író beismerő vallomása. Igazának tudatában annyira megvetette vádlóit, hogy nehéz hitelesnek érezni a benne kialakult önvádat. A két rész fölött álló cím

— Csak az igazat — összefoglaló értelme az, hogy sem a gyávaságból való hazug életmentés, sem a dachból, áldozatvállalásból, belátásból „bevallott” hazugság nem emberhez méltó.

A *Homokzsák* Illyés Gyula talán legkevésbé sikerült vígjátéka. Jó alapötlete szerint a vagyonszerzésbe belefáradt, s a gazdagságban boldogságra nem találó idős asszony, Sótiné végtelenül adakozóvá válik. Ettől nagyon megijednek a gazdag örökségre fölöttébb számító lányai, s orvossal akarják bizonyíttatni, hogy anyjuk elmebeteg. A lányok kapzsisága és embertelensége viszont még jobban fokozza az idős asszony adakozó kedvét. A vígjátékba azonban sokféle drámai jellegű bonyodalom kapcsolódik, melyek gátolják kibontakozását, vígjátéki elevenségét. A szigorú motiváció romantikus történettel egészül ki: Sótiné fiának kedvesét azért ajándékozza meg módfelelt, mert anyjában felismeri egykori padtársát, akiről kiderül, hogy miatta ártatlanul ült börtönben egy majdnem képtelen gyűrűhistória folytán. A két világháború közötti időben játszódó darab az emberi kapcsolatok elanyagiasodását veszi célba. Témája fölöttébb aktuális, a komikai és tragikai elemek erőltetett keverése azonban nem engedi nagy hatású dármmá emelkedni.

A *Homokzsák* betéttörténetéhez hasonló kiderülésmotívum csak egy ponton zavarja a kötet legjobb drámáját, a *Sorsválasztókat*. Ez az egyébként szigorúan motivált, egyenes ívű, feszült cselekményű dráma Illyés Gyula kényes kérdésekkel szembenező, indulatokkal, irracionális mozzanatokkal keveredő problémákkal az elemző, higgadt értelem erejével küzdő esszéivel tart közvetlen eszmei rokonságot. Főhőse egy olyan színész, aki már bizonyos értelemben nemzeti eszménynek is számít. Nagy tehetségű, munkáját közösségi, nemzeti küldetés tudatból is óriási felelősséggel és igazraondó szenvedéllyel végző egyéniség. Ezt a nagy hőfokú egyéniséget mélyen megzavarja az a véletlen hír, hogy ő igazában elhurcolt zsidók kimentett gyermeke, szülei csak nevelőszülők. Az ő igazságkeresése, sorskeresése, sorsválasztása lendíti a felvonások nélkül hat képre osztott drámát a tragikus végkifejlet felé. Kitűnő hatású motívumsor erősíti benne a kőszta hír erkölcsi súlyát, a közösséghez tartozás mélyen meghatározó fontosságát. Egyenes jellem; természetes emberi igénye, hogy ne legyen más, mint ami, tisztán akar élni az emberek között. Nem akarja magát másnak mutatni. Ez a belső igazság neki természetes követelménye a munkájával szemben is. Szerepet is csak olyat tud játszani, amit bensőségesen, minden ízéig ismer. Megrendülése nemcsak igazságkeresésre sarkallja, hanem felismeréseiből le akarja vonni a következtetéseket is. Ha zsidó, vállalni akarja a sorsát, végletesen, szélsőségesen: ki akar menni Izraelbe. Mindezt az is motiválja, hogy saját közegében érzéklni kénytelen a cionizmus és az antiszemizmus létezését, megnyilvánulásait. Vagyis a faji hovatarozásnak azt a súlyát, melyről hallgatni szokás, s melynek káros működése bevallatlanul, a mélyben zajlik oly módon, hogy nem is mindig sikerül pontosan tudatosítani. Gábor, aki végtelenül tiszta egyéniség, s kényes az igazságra, nem akar magának semmiféle idegen sorsot. Mert nem akar ilyen előnyökkel érvényesülni, s nem akar semmit letagadni. Megrendültségében gesztusai túlzóak, szélsőségesen akarja levonni új helyzetének, új sorsának parancsát. Kivándorlási szándéka kényszeríti vallomásra az édesanyját; nem szerzett gyermeke ő, hanem a Donnál elesett vőlegényétől született fia, akit csak a kimentett zsidó gyerek „meséjével” fogadtatott el férjével. Az anya azonban ezt a vallomást nem élheti túl, hiszen férje előtt egy életen keresztül mást mondott. Ennek a kissé túlfeszített történetnek éppen az az értelme, hogy Gábor sorskeresése felfokozottságában, kizárólagosságában elhibázott.

Jogos igényének túlhajtása okozott tragédiát. Ez állította szembe zsidó származású rendező barátjával is. Vitájuk a nemzethez tartozás mibenlétét elemzi. A rendező az anyanyelv, a nemzeti kultúra meghatározó erejét hangsúlyozza mint sorsot, nem pedig a fajhoz való tartozást: „Népek kergültek bele, hogy eredetüket az özönvízig vigyék vissza.” Gáborral szemben ott van az apa magatartása, mint ellenpélda, aki sajátjaként szerette és nevelte az árva zsidógyerekek hitt Gábort, mert a jogfosztottak védelmét, mentését minden cselekvőképes ember elemi kötelességének tudta. Minden egyéb szempontnál fontosabbnak tehát. A *Sorsválasztók* azért fontos dráma, mert történelemmel, sorssal lélegző alakjain keresztül árnyaltan, összetetten, higgadtan elemzi a közösséghez tartozás mibenlétét, meggyőzően érvel amellett, hogy a nemzeti kultúra nem a kizárólagosság, hanem a humanizmus bázisa kell hogy legyen. (*Szépirodalmi.*)

GÖRÖMBEI ANDRÁS

A csapda neve

GALGÓCZI ERZSÉBET: VIDRAVAS

Közös bűn: Vas István 1951-es keltezésű költeménye címként tűnhetett föl Galgóczi Erzsébet csaknem egy évtizeddel ezelőtti regényének élén. Ugyanennek a versnek a sorai viszont most mottóul kínálkoznak az új mű elé:

*Igen, rettenetes évek,
Félelmes fordulatok*

...
...

*Csapda-rendszer, förtelem-kor —
Vagyok olyan szörnyeteg!
Közös bűn, testvéri undor
Köt már össze veletek!*

Vidravas: a cím úgy vezet be az alkotásba, hogy figyelmeztet a rettenetekre, a félelmes fordulatokra. Olyan világgal, förtelem-korral kell szembenézni, amelynek csapda-rendszere, vidravas-, egérfogó szerkezete — maga volt az alattomos kiméletlenség, a kegyetlen kiismerhetetlenség. A vidravas a cselekmény kezdetekor egy valóságos tárgy szerepét játssza, ám mintha csak azért, hogy metaforaként, a „képleges beszéd” eszközeként térhessen vissza, s lehessen jelen végig. Nem valamiféle homályosság, titokzatosság keltéséből: azt a gondolatot, hogy a tárgyul választott korszak, az úgynevezett „ötvenes évek” ideje vidravasként ejtette foglyul az akkor élőket, a regény jelképisége túlzottan is nyíltan, didaktikus egyértelműséggel szolgálja. Ahelyett, hogy a borzongató félelem, a riasztó atmoszféra, a nyomasztó hangulat megéreztetésére, a nehezen megfejtethető idők bonyolultságának, többértelműségének, rejtelmeinek a sejtetésére-szuggestálására használná — maga fordítja le jelképeit, adja fogalmi magyarázatukat. „Mindenki száját ugyanaz a vidravas